

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 10

Op koers naar rustiger vaarwater

Niet alleen aan de noordkust van Sumatra liepen de zaken anders dan Isaïc gewenst had, ook dichterbij huis bleven de successen uit. Kroonprins Willem deed een beroep op hem en in 1879 vroeg zijn vader, koning Willem III, aan Isaïc om een nieuw ministerie te formeren. In beide gevallen slaagde hij er niet in aan de verzoeken te voldoen. De opdracht tot formatie nam hij na een korte periode van aftasten niet eens aan en het werd door de verkenningen ook duidelijk dat de liberale partij behoorlijk in beweging was, in zijn ogen zelfs hopeloos verdeeld. Daarnaast kon hij Willems zoon niet helpen bij zijn pogingen om te huwen met een partner die zijn vader niet accepteerde. Isaïc raakte in die jaren ook fysiek en psychisch steeds vermoeider. Tot een derde ministerschap kwam het niet meer en in 1880 zocht hij rustiger vaarwater op door lid te worden van de Eerste Kamer. Hieronder worden de gang van zaken rond het huwelijk van de kroonprins en de formatieperikelen in 1879 besproken. Zeven jaar daarvoor had er al een bijeenkomst, onder leiding van De Vries, bij Van de Putte thuis plaatsgevonden. Nu vond er op het Binnenhof een tweede formatiebespreking plaats. In de jaren zeventig was er duidelijk sprake van liberale partijvorming en onder andere Van de Putte nam het voortouw. Aan het einde van het hoofdstuk wordt onderzocht of hij in de Eerste Kamer in de laatste twintig jaar van zijn (politieke) bestaan zijn strijdbaarheid behield.

De problematische partnerkeuze van kroonprins Willem

Door zijn politieke leven was Van de Putte dicht bij het koninklijk huis komen te staan. Zeker gedurende de Atjeh-crisis schreef hij regelmatig brieven aan Willem III en een minister kreeg in zijn algemeenheid natuurlijk veelvuldig te maken met het staatshoofd. Isaïcs relatie met het koningshuis ging echter verder en hij had in de jaren zeventig veel contact met kroonprins Willem (1840-1879), de oudste zoon van Willem en Sophie van Württemberg (1818-1877). Het was een verhouding tussen hem en de kroonprins, die getekend werd door, en misschien ook deels wel bestond bij de gratie van de moeizame betrekking tussen de koningszoon en zijn vader.

De relatie tussen het vorstenpaar en hun kroost stond vooral in het teken van familieperikelen. Het was bij leven al bekend, dat de koning en de koningin een slecht huwelijk hadden. Ze leefden jaren gescheiden van tafel en bed en boden hun drie kinderen geen stabiele basis in hun jeugd. Zo zouden de vader en zijn kinderen elkaar enkel gevonden hebben in de jacht.¹¹⁷¹ De tweede zoon Maurits (1843-1850) zou van de spanningen niet veel mee krijgen want hij stierf op zevenjarige leeftijd. De jongste zoon Alexander (1851-1884), die met een misvormde rug geboren werd, sukkelde zijn hele leven met zijn gezondheid en werd ook niet oud. Hij leefde daarentegen lang genoeg om onder het slechte huwelijk van zijn ouders te lijden. Vooral de oudste telg kwam in aanvaring met zijn vader, omdat van hem als kroonprins verwacht werd dat hij de voortzetting van het huis van Oranje veilig zou gaan stellen. Er moest dus een geschikte huwelijkspartner gevonden worden en daar ontstonden de problemen. Er lag een grote druk op Willems schouders, terwijl het hem ook nog eens niet makkelijker gemaakt werd door de grote spanning tussen zijn ouders. Vooral de koning stond als onhandelbaar te boek. Zelfs een man als James Loudon, die politiek gezien aan zijn zijde stond, was in 1861 als minister het slachtoffer van één van de vele redeloze woedeaanvallen van Willem III, die iedereen elk moment te beurt konden vallen. Hij had de naam gek, megalomaan en vooral onberekenbaar te zijn. De verhalen over Willem III, die de bijnaam 'Koning Gorilla' verwierf, waren niet van de lucht, zoals de beledigende opmerkingen tegen de

¹¹⁷¹ Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Meppel 2013) 456.

koningin in het openbaar en de verhouding met zijn minnaressen die cadeautjes uit het familiebezit ontvingen.¹¹⁷²

Zoon Willem was een kind tussen twee vuren die na de veelvoorkomende scènes de luwte bij zijn moeder zocht, die wel contact met haar kinderen had en hem de troetelnaam 'Wiwill' gegeven had. Hij zou volgens één van zijn kamerdienaren zelfs eens gezegd hebben dat ze alle koningen maar moesten weggagen.¹¹⁷³ Om een rustiger omgeving voor hem te creëren en hem achter de rokken van zijn moeder vandaan te halen, ging hij op elfjarige leeftijd onder begeleiding van zijn gouverneur Jonkheer E. de Casembroot (1812-1883) voor drie jaar naar het Instituut Noorthey, een kostschool voor jongens in Voorschoten. Het verblijf op het internaat zou echter geen succes worden, onder andere door de omgang met knapen uit de hogere standen die hun tijd doodden 'met de meest ligtzinnige genietingen'.¹¹⁷⁴ Het kwam na het verblijf in Noorthey inderdaad niet goed en Willem ging een moeizaam leven tegemoet, mede door de overmatige vrije tijd die Willem na het bereiken van zijn meerderjarigheid had. Hoewel hij al op 22-jarige leeftijd tot luitenant-admiraal en generaal der infanterie was benoemd – het leger was een wens van vader die bij zijn zoon een wiskundeknobbel voor artillerievuur waarnam¹¹⁷⁵ – en in 1870, gedurende een serieuze Pruisische oorlogsdreiging, zelfs opperbevelhebber van het leger te velde was, leefde hij een leeg en werkeloos bestaan. De prins had hier een wending aan willen geven door samen met generaal Van Swieten in de tweede Atjeh-expeditie op te trekken tegen de vijand. Van de Putte had dat verzoek als minister van Koloniën echter geweigerd omdat het hem geen goed idee leek een kroonprins tegen 'naakte kerels' te laten vechten. Hij bood hem een reis over Java aan als genoegdoening, maar daar had de prins geen zin in.¹¹⁷⁶ Zijn vlucht naar Parijs leek een poging om aan zijn 'sombere en mistroostige denkbeelden te ontsnappen'.¹¹⁷⁷

De koningszoon bevond zich in omstandigheden die dus niet optimaal waren voor het vinden van een geschikte huwelijkskandidaat. De Engelse prinses Alice, de tweede dochter van koningin Victoria was in beeld geweest maar het was niet tot een verloving gekomen. Toen Willem in 1873 eindelijk verliefd werd op de gravin Anna Mathilda van Limburg Stirum (1854-1932) en daarmee dacht aan zijn verplichting aan het Oranjehuis en het land te kunnen voldoen, bleek zijn voorkeur voor 'Mattie', zoals haar bijnaam luidde, voor problemen te zorgen. Willem en Mathilda leerden elkaar kennen in 1873 en wilden in het daaropvolgende voorjaar met elkaar trouwen. Zijn keuze werd echter niet door de koning en de koningin goedgekeurd, want de positie van gravin werd door hen te laag bevonden binnen de adellijke hiërarchie. De afwijzing raakte hem diep en hij vond een verder verblijf in de buurt van zijn ouders ondraaglijk. Hij vluchtte opnieuw naar Parijs, vanwaar hij de strijd, na de dood van zijn moeder op 3 juni 1877 met zijn vader voortzette om goedkeuring voor het huwelijk te verkrijgen.

De prins ging zich te buiten in het grootstedelijke nachtleven en maakte grote schulden. Hij was een bon vivant die er de nodige maîtresses op na hield, wat natuurlijk veel geld kostte. Dit is bekend omdat de Franse overheid hem liet schaduwen. Deze was zeer benieuwd naar zijn contacten met verdachte figuren uit verschillende rangen en standen, zoals de parti Bonaparte, die een restauratie van het tweede keizerrijk onder het huis van Napoleon Bonaparte nastreefde. Twee jaar voor zijn dood dreigde er zelfs een schandaal te ontstaan rond een lening van een miljoen francs, die de prins wilde opnemen om zijn leven in Parijs te kunnen bekostigen. Met zijn lichaam als onderpand

¹¹⁷² Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra, *Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren. Ooggetuigen van de koningen van Nederland 1813-1890* (Amsterdam 2008) 269-271; Dennis Bos, *Willem III, Koning Gorilla* (Soesterberg 2007) 37.

¹¹⁷³ Simone Schell, *Wiwill. Kroonprins van Oranje. Kind tussen twee vuren* (Amersfoort 1994) 6, 13, 16.

¹¹⁷⁴ AStGR Het voorgenomen huwelijk van wijlen ZKH Willem Prins van Oranje.

¹¹⁷⁵ J. Turpijn, J. van Zanten, 'De opvoeding van Willem en Wiwill', *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 167.

¹¹⁷⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 475; AStGR I.D Fransen van de Putte aan Lucy Fransen van de Putte-Cornets de Groot, 6 juli 1879.

¹¹⁷⁷ AStGR Het voorgenomen huwelijk van wijlen ZKH Willem Prins van Oranje; Van der Meulen, *Koning Willem III*, 1044-1045.

zouden tussenpersonen de zaak regelen en daarvoor commissie ontvangen. Willem liet de zaak mislukken en de bankiers eisten een schadevergoeding. Het ging om veel geld dat hij nodig had om bijvoorbeeld in de Jockey club, waar de Parijse elite samenkwam om onder andere paardenraces te bekijken, mooie sier te kunnen maken. Alleen daar al had hij aan het eind van zijn leven in 1879, een schuld van 180.000 francs opgebouwd, een voor die tijd astronomisch bedrag. De 'Parijzenaar', zoals D. van der Meulen hem in de biografie over Willem III noemde, werd ook meerdere malen opgelicht en was zelf zwendelaar.¹¹⁷⁸ Zijn escapades, die natuurlijk voer voor de pers waren, werden in Nederland snel bekend en de regering sprak hem aan op dit gedrag en verzocht hem terug te keren naar Den Haag. De ministerraad, onder leiding van de tijdelijke voorzitter en minister van Binnenlandse Zaken J. van Heemskerk Azn (1818-1897), bracht deze boodschap uiteraard subtiel en vroeg de prins zijn plek weer tussen het Nederlandse volk in te nemen. Een te lange afwezigheid bracht volgens de minister verwijdering van het publiek en was een troonopvolger onwaardig, mede omdat hij zitting mocht nemen en een raadgevende stem had in de Raad van State.¹¹⁷⁹ Het hielp niet. De prins liet zich weinig aan de adviezen gelegen liggen en antwoordde, volgens hemzelf gedwongen door de omstandigheden, in Parijs te zullen blijven. Zijn vader voelde door de situatie inmiddels aan als zijn vijand.¹¹⁸⁰

Tegenover zijn vader gaf Willem weliswaar aan zich terdege bewust te zijn van zijn plicht jegens het Oranjehuis en het vaderland, maar hij wilde zijn keuze in de liefde niet laten bepalen door louter politieke overwegingen. Hij wilde ook nog benadrukken dat huwelijken met buitenlandse vorstenhuizen voor het land niet meer de waarde hadden van daarvoor. Hij wond er geen doekjes om bij koning Willem: 'Mij is het niet mogelijk de gevoelens die mij bezielen af te te schudden en alleen om staatkundige redenen een huwelijk met een ander aan te gaan. Daartoe zal ik nooit overgaan.'¹¹⁸¹ De zoon vroeg toestemming voor het huwelijk met de jonkvrouw en hij deed daarbij een rechtstreeks beroep op het vaderlijke hart. Willem antwoordde zijn zoon echter niet en stuurde zelfs niet eens een bericht van ontvangst van de smeebedes.¹¹⁸² Het was duidelijk, op zijn vader kon de kroonprins niet rekenen. Integendeel, en daarom hoopte hij des te meer op de steun van Van de Putte. En zoals snel zou blijken, niet onterecht. In 1874 was hij in de functie van minister van Koloniën de prins meteen heel behulpzaam, kort nadat de liefde ontloken was. Isaïc vond in de eerste plaats dat de troonsopvolging hoe dan ook geregeld moest worden. Bestaande schulden moesten, indien nodig, desnoods met behulp van een dotatie, snel weggewerkt worden. Alle middelen leken geoorloofd, want volgens hem rekende de ministerraad op een grote vreugde bij de bevolking in het geval van een Oranjehuwelijk. Op 8 maart 1874 hielden minister van Buitenlandse Zaken J.L.H.A baron Gericke van Herwijnen (1814-1899) en Van de Putte bij de eerste thuis aan het eind van die dag een conferentie over de keuze voor de jonkvrouw.

De beide ministers zagen op die avond in eerste instantie verwikkelingen door het 'ongelijkwaardige' huwelijk. Want een verbintenis met een vrouw onder de rang van prinses zou het Nederlandse vorstendom kunnen isoleren van de andere Europese vorstenhuizen. Ook zou door de verwachtingen van de familie van de gravin nepotisme in de hand gewerkt worden. Hoe zou het volk op de gravin Mathilda reageren? Wat als ze weduwe zou worden en andere regerende vorsten te maken kregen met een koningin die eigenlijk gravin was? Gericke en Van de Putte onderkenden de complicaties die het huwelijk zou kunnen opleveren maar zagen een nog groter probleem als er geen troonopvolger uit het Oranjehuis zou voortkomen. Volgens artikel 18 van de Grondwet zou bij het ontbreken van een mannelijke troonpretendent een Duitse vorst, die volgens beide mannen niet met de Nederlandse zeden en gewoonten bekend zou zijn, Willem III opvolgen. Na hun beraad vonden ze

¹¹⁷⁸ AStGR J. van Zuylen van Nijevelt aan I.D. Fransen van de Putte, 10 december 1877, 2 juli 1879; Van der Meulen, *Koning Willem III*, 1063-1064.

¹¹⁷⁹ AStGR J. van Heemskerk Azn. aan Willem van Oranje, 20 maart 1877.

¹¹⁸⁰ AStGR Willem van Oranje aan I.D. Fransen van de Putte, 27 maart, 30 april 1877.

¹¹⁸¹ AStGR Willem van Oranje aan Willem III, zp/zd.

¹¹⁸² Paul van 't Veer, *Maar majesteit. Koning Willem III en zijn tijd. De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel* (Amsterdam 1980) 130.

het dan toch verkieslijker dat de kroonprins met een Nederlandse dame van lagere komaf zou trouwen, dan een Duitse vorst op de troon.¹¹⁸³ Het voorgenomen huwelijk van de koning met de Duitse Emma van Waldeck-Pyrmont (1858-1934) riep ook bij de kroonprins niet alleen door het grote leeftijdsverschil afkeer op, maar omdat op de plaats van zijn moeder 'een vreemde komt en dat het Duitse element alweer vermeerderd wordt.'¹¹⁸⁴

Vanaf dag één verzette de koning zich heftig tegen het huwelijk en was hij teleurgesteld dat een verbintenis met een Russische prinses niet tot stand kwam. Ook ging het gerucht dat de gravin een buitenechtelijk kind van Willem III was en dat de zoon met zijn halfzus zou trouwen.¹¹⁸⁵ De koning was ook bang dat de Staten-Generaal en de Raad van State niet zouden instemmen met het huwelijk dat de kroonprins voor ogen stond. Van de Putte begreep deze koninklijke bezwaren wel, maar had ook oog voor de menselijke kant: 'Als het een jonge man van 22 of 23 jaar was, zou ik adviseren tot niet toegeven aan verlangen van de Prins, maar het is een man van 33 jaar.'¹¹⁸⁶ Bovendien achtte hij het zeer waarschijnlijk dat Alexander door zijn zwakke gezondheid geen kroost zou nalaten en ook vanuit een andere hoek binnen het huis Oranje-Nassau lag er geen opvolging in het verschiet. Prins Hendrik was volgens Van de Putte al te oud. Hij probeerde de koning over te halen zijn zoon toestemming te verlenen en voerde aan dat de Raad van State slechts een adviserend orgaan was en dat van het parlement weinig te duchten was.¹¹⁸⁷ Zijn tijd bleek echter te kort om de belangen van Willem bij de koning te bepleiten. Op 13 juni 1874 viel het ministerie en had hij, nu hij geen minister meer was, minder makkelijk toegang tot de koning.

De kroonprins had vooral hoge verwachtingen van Isaïc, die hij min of meer als een vriend was gaan beschouwen. Isaïc had tot aan haar dood ook regelmatig contact met koningin Sophie over de huwelijksperikelen van de prins. De vorstin had het memorandum van de ministers De Vries en Van de Putte over de affaire gelezen. Zij was aanvankelijk sterk gekant tegen het voornemen van haar zoon, maar zij verklaarde aan Isaïc dat de ministers als 'vaderlandslievende mannen' gehandeld hadden. Sophie was ook zeer te spreken over Van de Puttes pogingen in het voorjaar van 1874 om de kroonprins te bewegen uit Parijs naar Den Haag terug te keren. Dit zou haar zowaar hebben laten uitroepen dat ze wenste dat Van de Putte weer snel een derde maal aan het bewind zou komen. Kort voor haar dood berustte de koningin overigens in het huwelijk van haar zoon met de gravin.¹¹⁸⁸ Deze houding van zijn moeder zal het vertrouwen van prins Willem in Isaïc vergroot hebben.

Zo hielp Isaïc de kroonprins ook in 1877 duidelijkheid te krijgen over de hierboven reeds besproken smeebedes van de kroonprins aan zijn vader, waarvoor de koning niet eens een ontvangstbevestiging had gestuurd. Van de Putte vroeg de minister van Justitie C.Th. graaf van Lynden van Sandenburg of deze namens de regering aan de koning de ontvangst van de bewuste brieven van de kroonprins gemeld had.¹¹⁸⁹ Willem had duidelijk al zijn hoop op Van de Putte gevestigd eind 1877 en de kroonprins had daarom een sterk verlangen dat hij in een nieuw ministerie onder leiding van Kappeyne van de Coppello zitting zou nemen: 'Als de kwestie bij de formatie van het nieuwe ministerie ter sprake komt, reken ik op u, zoals u mij nog te 's Gravenhage zeide, dat u niet ging zitten zonder de kwestie op de gewenschte wijze werd uitgemaakt. De Koning geeft in dat geval stellig toe.'¹¹⁹⁰ Willem wist overigens overduidelijk wat hij wilde en had twee scenario's voor ogen. Wachten tot de formatie van het ministerie Kappeyne volbracht was zodat zijn zaak meteen meegenomen en afgehandeld werd. Of de bestaande ministerraad voor het blok zetten en

¹¹⁸³ AStGR Memorandum betreffende de pogingen door het kabinet De Vries-Fransen van de Putte in het werk gesteld om de Prins van Oranje in de echt te doen treden.

¹¹⁸⁴ AStGR Willem van Oranje aan I.D. Fransen van de Putte, 1 oktober 1878.

¹¹⁸⁵ H. de Jongh, *Oranje-bastaarden. Een vademecum* (Soesterberg 2001) 84.

¹¹⁸⁶ AStGR Memorandum betreffende de pogingen door het kabinet De Vries-Fransen van de Putte in het werk gesteld om de Prins van Oranje in de echt te doen treden.

¹¹⁸⁷ AStGR Memorandum betreffende de pogingen door het kabinet De Vries-Fransen van de Putte in het werk gesteld om de Prins van Oranje in de echt te doen treden.

¹¹⁸⁸ AStGR Het voorgenomen huwelijk van wijlen ZKH Willem Prins van Oranje.

¹¹⁸⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem van Oranje, 11 oktober 1877.

¹¹⁹⁰ AStGR Willem van Oranje aan I.D. Fransen van de Putte, zp/zd.

sommeren de zaak direct in behandeling te nemen onder bedreiging alles ‘anders verder te drijven’. Hij was dus van plan ook de druk op de ministers in een nieuwe regering meteen flink op te voeren: ‘zij raken dan tusschen twee vuren; de verantwoordelijkheid en de Koning; verliezen het hoofd en begaan door angst onbegrijpelijke fouten of wel (ook uit angst) geven toe.’¹¹⁹¹

Maar het pakte voor de prins onverhoopt anders uit. Van de Putte hield zich weliswaar aan zijn woord en bracht de huwelijkskwestie aan de vooravond van de formatie bij Kappeyne meteen ter sprake. Hij vond echter geen gehoor, want Kappeyne wilde niet het risico lopen dat door de kwestie de gehele nieuwe ministerraad meteen ontslag zou moeten nemen indien de koning toestemming weigerde. Ze hadden ook beiden al lange tijd hun eigen kijk op de kwestie. Was de koninklijke huwelijks crisis voor Isaäc een regeringszaak, voor Kappeyne was dat duidelijk niet zo en ze hadden daar in 1873 al over gediscussieerd en verschilden ook toen sterk van mening.¹¹⁹²

Daarna ging het snel en zou Willem teleurgesteld worden door het ontbreken van Van de Putte in het lijstje van namen van Kappeyne. Volgens de historicus G. Taal zouden de spanningen rond de formatie tot psychosomatische hoofdpijnen bij Isaäc geleid hebben en veroorzaakten zij zijn terugtrekking op het laatste moment.¹¹⁹³ Daar bleek de schoen inderdaad te wringen. Zo schreef de kroonprins hem teleurgesteld: ‘Ik heb ook met leedwezen gezien in uw brief uw ziekte de reden is dat u niet in het nieuwe ministerie deel zal nemen.’¹¹⁹⁴ Ook Van de Putte zelf bevestigde dat hij fysieke problemen had. Na ‘een niet noemenswaardige inspanning’, die volgens zijn eigen woorden niet te vergelijken was met de inspanningen die hem als minister te wachten stonden, kwelden aanvallen van hoofdpijn hem eind 1877. Alleen morfine-injecties stelden hem in staat weer iets te doen. Lucie en de kinderen wilden dan ook niet dat hij voor een derde termijn naar het Plein zou gaan. Rond de zomer van dat jaar was hij na een uitval, buiten de Kamer, van de conservatieve Willem Wintgens, in ‘een toestand’, waarschijnlijk één van de vele aanvallen van hoofdpijn, naar huis gebracht. Hij kon nog maar één conclusie trekken: ‘Aan hen en mijzelf ben ik verschuldigd mij om redenen van gezondheid te onttrekken aan de taak die mij wachtte.’¹¹⁹⁵ Hij leek in die periode overspannen. Aan Lucie schreef hij dat hij op weg naar Parijs zonder reden zeer geagiteerd was. Reizigers moesten niet tegen hem spreken. ‘Dit zijn alleen de zenuwen en rust kan alleen mij helpen.’¹¹⁹⁶ Zijn gezondheid liet Van de Putte in de steek en de weigering van het aanbod door Kappeyne hielp hem ook meteen uit het lastige pakket rond het huwelijk van de kroonprins. Hij wist dat Kappeyne er geen kabinetskwestie van wilde maken en dat hij daarom, in het geval van deelname aan het nieuwe ministerie, de kroonprins moest afvallen. Hoewel Van de Puttes gezondheidsproblemen reëel waren en de doorslag voor de afwijzing van een derde termijn aan het Plein gegeven zullen hebben, zal het dilemma rond Wiwill de weigering van de ministerspost voor hem makkelijker gemaakt hebben.

Hoe dan ook, de kroonprins bleef met lege handen achter en Van de Putte had met hem te doen. Hij zocht hem in die periode veelvuldig op, wat ook zijn eigenbelang diende. Zo was hij zeer content met de goede verstandhouding van Lucie met Willem.¹¹⁹⁷ Alles wat de band met de kroonprins en het koningshuis verstevigde, was hem aangenaam. Hij was er trots op dat hij tot de happy few gerekend kon worden die de prins in de laatste fase van zijn leven nog ontving. Hij schreef meermalen aan Lucie dat de kamerdienaar Donker hem gezegd had dat de prins zo blij was dat zijn vriend Van de Putte in Parijs was en dat hij hem graag wilde zien.¹¹⁹⁸ Het contact met de oudste koningszoon, maar ook met prins Alexander, was zonder meer hecht te noemen. Kort voor het

¹¹⁹¹ Ibidem, 17 oktober 1877.

¹¹⁹² AStGR J. Kappeyne van de Coppello aan I.D. Fransen van de Putte, 14 en 20 oktober 1877.

¹¹⁹³ Taal, *Liberalen en radicalen*, 46.

¹¹⁹⁴ AStGR Willem van Oranje aan I.D. Fransen van de Putte, 5 november 1877; Van 't Veer, *Maar Majesteit*, 133.

¹¹⁹⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.P.R. Tak van Poortvliet, 22 oktober 1877.

¹¹⁹⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Fransen van de Putte-Cornets de Groot, 9 november 1877.

¹¹⁹⁷ Ibidem, 19 september 1877.

¹¹⁹⁸ Ibidem, 4 en 6 juni 1879.

overlijden van Willem stond Alexander met een treurig gezicht voor de deur van Isaäcs Parijse hotelkamer toen het einde zich aankondigde. Hij spoedde zich daarop snel naar het sterfbed van de kroonprins in het appartement in de Rue Auber.¹¹⁹⁹ Het tij was niet meer te keren en drie dagen later, op 11 juni, trof Van de Putte als één van de eersten een overleden prins aan. Een combinatie van een onbeheerst leven en een verwaarloosde longontsteking zouden de dood veroorzaakt hebben. 'Daar zat ik eenige uren alleen tegenover het lijk', keek hij enigszins huiverend terug.¹²⁰⁰ Om daarna meteen bij Lucie opnieuw zijn bijzondere band met de overledene te benadrukken. 'Gisteren schreef ik u onder den zenuwslopenden indruk van den zwaren slag die ons getroffen heeft. Ge weet dat ik van den persoon zoo veel hield. Hij toonde in de laatste dagen nog dat ook aan mij te doen.'¹²⁰¹

Dat Van de Putte in de gunst wilde komen van de elite is reeds hierboven beschreven (hoofdstuk 5), maar dat 'zijn aanhoudende reizen naar Parijs en indringen om de gunst des Prinsen vruchteloos bleken' zoals de minister van Oorlog Den Beer Poortugael in zijn dagboek schreef, lijkt niet geheel te kloppen.¹²⁰² Isaäc behoorde toch echt tot de 'inner circle' van de prins. Hij wilde onder druk van zijn geldingsdrang graag bij de aristocratische toplaag horen en slaagde daar in het geval van de kroonprins glansrijk in, iets wat Den Beer blijkbaar ergerde of minachtte.

De laatste opdracht: een niet begonnen formatie

Hij had prins Willem moeten teleurstellen en hiermee was 'de tegenspoed' voor Isaäc nog niet afgelopen. Hij werd op basis van zijn gezag als oud-bewindsman, samen met de 'Puttiaan' E.J.J.B. Cremers, nog belast met de formatie van een nieuw ministerie. De regering Kappeyne, waar hij twee jaar daarvoor om gezondheidsredenen zelf dus geen zitting in genomen had, was in de vroege zomer van 1879 gevallen.¹²⁰³ De koning droeg Van de Putte op, gezien de liberale Kamermeerderheid, een nieuwe regering samen te stellen. Willem hield zich hiermee aan de inmiddels ongeschreven regel dat de meerderheid van een politieke richting in de Tweede Kamer mocht formeren. In 1879 moest er dus door de nieuwe constitutionele omstandigheden gepoogd worden een liberaal parlementair ministerie te vormen, wat in de bestaande toestand geen eenvoudige opgave bleek. Cremers en Van de Putte gaven na een verkenning van de stand van zaken binnen de eigen gelederen de opdracht terug met de mededeling geen hoop op een succesvol einde te hebben. Het was een complexe situatie waarin hij zich geplaatst zag, zowel politiek als persoonlijk.

Tot eind jaren zeventig hadden de liberale Kamerleden betrekkelijk makkelijk de conservatieve oppositie kunnen weerstaan, die zich enigszins uit onmacht vooral op de liberale koloniale politiek richtte en met dit beleid weinig succes boekte. Maar ondanks de aantrekkingskracht van het liberalisme buiten de liberalen hun voorsprong op de conservatieven niet echt uit. Daarvoor waren ze te verdeeld, zoals de strijd tussen de Thorbeckianen en het Jonge Holland had laten zien. Er traden na 1848, ondanks hun meerderheid in de Kamer, dan ook slechts drie liberale meerderheidsministeries op. Alleen de eerste twee ministeries Thorbecke (1848-1853/1862-1866) en Kappeyne (1877-1879) bestonden geheel (de laatste) of bijna helemaal uit ministers van liberale signatuur. De andere waar liberale ministers zitting in hadden, waren in die periode gemengd van samenstelling. Gezien de liberale overmacht in de Kamer was dit een schamele oogst. Zeker omdat ze tot 1877 ook nog vast konden rekenen op de steun van de katholieken. De liberalen domineerden ideologisch de politiek, maar wisten daar onvoldoende munt uit te slaan. Deze onmacht was het gevolg van verdeeldheid over de aanpak van de hervormingen van met name de belastingen en het kiesrecht.

¹¹⁹⁹ Ibidem, 9 juni 1879.

¹²⁰⁰ Ibidem, 11 juni 1879.

¹²⁰¹ Ibidem, 12 juni 1879.

¹²⁰² *Gemeentearchief Den Haag*, Archief van de familie Den Beer Poortugael, 0869-01, inventaris door V.A.J. Klooster Den Haag 2000, voorlopig inv.nr. 15, fol.80, 26 juli 1881.

¹²⁰³ Taal, *Liberale en radicalen*, 59.

Ook was er sinds de strijd tussen oud en jong liberaal in 1866 geen duidelijk leiderschap meer. Zelfs Thorbecke had niet het gezag meer dat hij tot dan toe had bezeten. Kappeyne probeerde dit vacuüm te vullen door zich te profileren met zijn rede over de ‘moderne levensbeschouwing’ in 1874 en slaagde daar glansrijk in.¹²⁰⁴ Hij vormde tenslotte in 1877 het enige ministerie sinds 1848 met louter liberale ministers in zijn gelederen. Dat bleek echter slechts een tijdelijk hoogtepunt, want bij zijn val in 1879 toonde de tweespalt zich extra hevig. Dat werd niet alleen veroorzaakt door het onder de oppervlakte voortbestaan van de interne verdeeldheid. Door de zwakke conservatieve en klerikale oppositie liepen ze volgens de politicoloog Ruud Koole nog tegen een ander probleem aan, de werking van de ‘wet van de remmende voorsprong’. Door hun parlementaire overmacht hadden ze hun aandacht vooral op het debat gericht en het organiseren van een liberale partij achterwege gelaten. Dat was niet nodig, ze waren toch sterk genoeg.¹²⁰⁵ Daarentegen hadden de protestanten onder leiding van Kuyper binnen een paar jaar tijd een landelijke partij gevormd die een bedreiging zou gaan vormen voor de liberale macht. Dat leek Van de Putte, zeker na de val van het ministerie Kappeyne, waardoor het hardnekkige bestaan van de liberale verdeeldheid opnieuw duidelijk werd, zich terdege te realiseren. In deze omstandigheden werd hem de opdracht tot formatie gegeven in juli 1879, ruim drie maanden na de oprichting van de ARP.

Van de Putte en Cremers ontging het probleem van de verdeeldheid binnen de liberale ‘partij’ niet. Ze wilden daarom, voordat ze verslag aan de koning deden en beslisten of ze de opdracht aannamen, een bijeenkomst met alle liberale Kamerleden beleggen. Dan konden ze zien wat ‘het gevoel van hun politieke vrienden’ was, zoals Cremers het beschreef in de tekst die hij op de bewuste vergadering op maandag 21 juli aan de ruim veertig aanwezigen voorlas.¹²⁰⁶ Wat was er gebeurd? Kappeyne had ontslag willen nemen na de verwerping van de kanalenwet van J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904), maar dit werd niet ingewilligd. De liberale politicus W.H. de Beaufort (1845-1918) schreef in zijn dagboek dat dit slechts een gezochte aanleiding geweest zou zijn, omdat hij uit zijn ministerie wilde stappen. Daarna zou hij de zaak hebben willen forceren door een grondwetsherziening voor te stellen. Dit laatste leidde tot de crisis.¹²⁰⁷

Uit liberaal politiek oogpunt zou de oproep tot de vergadering niet goed uitpakken. Op die dag werd het voor iedereen, ook voor de buitenwereld, pijnlijk duidelijk hoe groot de verdeeldheid binnen de leidende club in de Nederlandse politiek was. Zeker nu alle ogen, inclusief die van de pers, door de ministerscrisis rond Kappeyne op hen gericht waren. De schok was zo groot dat partijgenoten van Cremers en Van de Putte het bijeenroepen van de vergadering zelfs onverantwoordelijk noemden. Hadden ze niet beter met zes of acht leden van gelijke richting kunnen bijeenkomen, werd verwijtend geopperd.¹²⁰⁸ Ze hadden toch kunnen weten, dat de ontstane spanningen rond de crisis, makkelijk konden leiden tot een vergadering als ‘een Poolse landdag’, die de verdeeldheid alleen maar groter maakte?¹²⁰⁹ De oud-minister van Financiën A. van Delden ergerde zich eraan dat de vergadering belegd was, want volgens hem had de chaos die in dit soort situaties in de regel onvermijdelijk ontstaat, voorzien en dus vermeden kunnen worden:

‘Ik heb tot nog toe niemand gesproken, die goede uitkomst wist aan te roepen in die Egyptische duisternis. Bij zulk eene verwarring hebben de brutaalsten altijd een schoonen kans en een klein hoopje durvers kunnen dan veel doen en eene groote meerderheid overheerschen. Dit was ook de taktiek van de vrienden van Kappeyne op de conferentie van maandag. Zich meester maken van de discussie, een hoogen toon aanslaan,

¹²⁰⁴ Van den Berg, *Eerste honderdvijftig jaar*, 411-417.

¹²⁰⁵ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Zeist 1995) 277.

¹²⁰⁶ AStGR Tekst voorgelezen brief tijdens de vergadering der liberale partij op 21 juli 1879.

¹²⁰⁷ W.H. De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort 1874-1918* (1993), Deel 1 Dagboeken, 15.

¹²⁰⁸ AStGR Aantekeningen bij de opdracht tot formatie in 1879.

¹²⁰⁹ Beaufort, ‘Vijftig jaren uit onze geschiedenis’, *De Gids* 89 (1925) 401.

grondwetsherziening onafwijsbaar, een gediensig lid laten constateeren, dat alzo algemeen wordt goedgekeurd het gedrag van het ministerie! Klaar is Kees! De gematigden zwijgen en gaan pruilende naar huis en zijn overgeleverd aan het kleine hoopje'.¹²¹⁰

De onderlinge verdeeldheid bleek op die zomerdag gigantisch te zijn. Oud-minister van Binnenlandse Zaken Mr.C. Fock (1828-1910) uitte zijn grote zorgen hierover al vier dagen voor de vergadering. Hij schreef Isaïc dat een goede formatie noodzakelijk was om 'te voorkomen dat de liberale partij, de liberale zaak in ons land niet te gronde ga.' Fock gaf Van de Putte vervolgens een schets hoe een ministerie er volgens hem uit zou moeten zien.¹²¹¹ Een andere correspondent waarschuwde hem toch vooral op te passen voor de 'clericale partij, de gevaarlijkste vijanden van deze staat' en in deze zomer van 1879 was volgens deze het moment gekomen voor de liberale partij om ondanks de crisis haar levensvatbaarheid te tonen.¹²¹² De *Arnhemsche Courant* voorzag drie dagen na de vergadering zelfs een strijd om het bestaan, waarin de liberalen de 'clericalen' moeten doodslaan, om niet doodgeslagen te worden door de clericalen.¹²¹³ Voor De Beaufort, die na de bijeenkomst een sfeertekening had gemaakt, was het duidelijk welke opties er waren:

'Terwijl wij daar zaten in de kale ruimte der 1ste sectie, met het gezicht op de half afgebroken gebouwen van het Binnenhof, onder een regen die niet ophield (zooals dat dezen zomer gewoon is), droeg alles er toe bij om de stemming somber te maken. Wat wil men? Dat bleek niet. De vraag had moeten zijn: "Zal men zich, wat er ook gebeurt, aan het bestaande Ministerie en aan Kappeyne blijven vastklampen? Zal men een nieuw liberaal Kabinet steunen of verlangt men liever een Kabinet van Clericalen te zien optreden?"'¹²¹⁴

Kuyper had met de oprichting van de ARP al de prominente rol die de protestanten wilden vervullen aangekondigd. Met het bijeenroepen van de liberalen door Cremers en Van de Putte was ook meteen duidelijk geworden, dat de eenheid om de opkomst van de klerikalen een halt toe te roepen, niet bestond. De afloop van de vergadering op 21 juli zal het zelfvertrouwen van Kuyper en de zijnen aanzienlijk vergroot hebben. Het werd Van de Putte impliciet verweten met de bijeenkomst op die bewuste dag de confessionelen in de kaart gespeeld te hebben. De historicus K.E. van der Mandele benadrukt dit liberale machtsverlies in zijn boek *Liberalisme in Nederland*. In eerste instantie toonde de partij, mede door de redevoering van Kappeyne in 1874, meer eenheid. Van der Mandele bedoelde dat de rede als een liberaal beginselprogramma gezien kan worden dat kracht uitstraalde. Door de slechte leiding van Kappeyne werd de positieve invloed op de kiezers van zijn moderne levensbeschouwing echter meteen weer geneutraliseerd en in 1879 kwam een abrupt einde aan de opmars. Van der Mandele constateert een groot krachtsverlies en het feitelijk uiteenvallen van de partij op 21 juli.¹²¹⁵

Van de Putte moet daar ook zo over gedacht hebben: 'Moeten wij niet in aanmerking nemen dat wij niet meer zijn in het jaar 1878 toen wij oppermachtig de amendementen afwezen? Wij hebben nu ook met anderen te rekenen!'¹²¹⁶ De 'formateurs in spe' leken, ondanks hun bekendheid met het bestaan van grote verdeeldheid binnen de partij, zelf toch nog zeer geschrokken door de onenigheid op de 21ste juli. Ze gaven de koning, ondanks de oproep van Fock, direct daarna te kennen onder de bestaande omstandigheden geen mogelijkheid te zien een stabiele regering te formeren. Van de Putte verdedigde zich voor het bijeenroepen van de vergadering en de daardoor opgelopen

¹²¹⁰ AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 23 juli 1879.

¹²¹¹ AStGR C. Fock aan I.D. Fransen van de Putte, 17 juli 1879.

¹²¹² AStGR Onleesbare afzender aan I.D. Fransen van de Putte, 17 juli 1879.

¹²¹³ *Arnhemsche Courant*, 25 juli 1879.

¹²¹⁴ De Beaufort, 'Vijftig jaren uit onze geschiedenis (1925) 402; De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen*, 15.

¹²¹⁵ K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem 1933) 103.

¹²¹⁶ HEK 1889-1890, 6 december 1889, 128.

averij voor de liberale partij, door zich achter het voorbeeld van Thorbecke te verschuilen. Deze riep ook dergelijke bijeenkomsten bijeen gedurende een ministeriële crisis en bij de opdracht tot vorming van een nieuw ministerie. Hij voegde er nog aan toe zelfs persoonlijk onder leiding van Thorbecke aan zo'n vergadering deelgenomen te hebben.¹²¹⁷ Hij leek hiermee tegen zijn critici te willen zeggen dat hij die dag enkel Thorbeckes werkwijze gevolgd had?

Maar deze vergadering was toch van een andere orde dan de bijeenkomsten die Thorbecke belegde. Deze vroeg, zover bekend, slechts aan een beperkt aantal 'partijgenoten' om in besloten kring, meestal bij iemand thuis, te overleggen om de te volgen strategie te bespreken. Door de oppositie werd dit overigens verwijtend achterkamertjespolitiek genoemd. De critici van de aanpak van Van de Putte in 1879 vroegen zich dan ook af waarom hij het niet klein en besloten buiten het Binnenhof had gehouden, misschien indachtig de traditie onder Thorbecke. Ze begrepen totaal niet waarom Cremers en Van de Putte dit min of meer eerste Nederlandse 'partijcongres', naar aanleiding van een interne crisis, belegd hadden. Blijkbaar was het veel liberale Kamerleden niet duidelijk hoe Isaïc worstelde met de grote verdeeldheid binnen de eigen gelederen. Volgens Van de Putte was 'in den gouden tijd tussen 1850 en 1870, toen wij nog geloofden in de parlementaire regering in den goeden zin, toen de partijen in de Kamer nog niet gesplitst waren in groepen', de dreiging van hun voortbestaan nog niet aanwezig.¹²¹⁸ Maar daarna raakten politieke partijen gedesorganiseerd en werden vrienden en bondgenoten vijanden en omgekeerd. Deze in zijn ogen 'gevaarlijke factievorming' binnen een partij was in de jaren zeventig ook bij de liberalen begonnen, herinnerde hij jaren later zijn toehoorders in de Eerste Kamer.¹²¹⁹ Hij had nog gehoopt dat in die periode onder leiding van Kappeyne statuten op papier kwamen, maar 'niets van dit alles' sprak hij in een rede in november 1876.¹²²⁰ De strafwetboekcrisis van 1866, waarin de liberalen verdeeld werden in de Putteanen en de Thorbeckianen en waarin hij zelf een hoofdrol had gespeeld, noemde Isaïc overigens niet.

Het bijeenroepen van alle liberale Kamerleden in 1879 was een ultieme poging de gelederen te sluiten tegen de ARP. Kappeyne gooide in Van de Puttes ogen, in een periode dat zich juist een eerste sterke nieuwe tegenstander presenteerde, de nog bestaande liberale overmacht in de Kamer te grabbel. Isaïc nam het heft in handen nu de koning hem deze mogelijkheid bood en nam die dag de leidersrol op zich. Hij hoopte hartgrondig door deze 'noodgreep' de partij weer een toekomst te verschaffen. Aan het eind van de dag beseftte hij dat hij niets bereikt had. De verdeeldheid binnen de partij was misschien zelfs vergroot.¹²²¹ Voor Kappeyne hadden alle ontwikkelingen grote gevolgen, hij is daarna nooit meer herkozen. Van de Putte heeft zich impliciet vanaf die dag uit de actieve politiek teruggetrokken. Hij gaf de opdracht tot formatie terug aan de koning en stelde zich daarna nooit meer verkiesbaar voor de Tweede Kamer. Een jaar later werd hij lid van de Eerste Kamer.

De partij viel op die dag niet uiteen, zoals Van der Mandele suggereert, maar de liberalen werden pijnlijk geconfronteerd met de gevolgen van de wet van de remmende voorsprong. De oudere generatie, onder wie Van de Putte en Kappeyne, deed nu een stap terug. Beiden waren klassiek-individueel georiënteerd gebleven. In 1865 en 1866 had Van de Putte de jonge generatie de weg gewezen maar gedurende de jaren zeventig hadden hij en Kappeyne de ambities van de collectivistische katheder-liberalen niet meer gediend.¹²²² Wel wilde Van de Putte in 1879 de rijen sluiten en één worden. Hij had heimwee naar de tijd van de liberale suprematie, die tot een jaar daarvoor op het Binnenhof nog bestond. Hij had gehoopt met de vergadering de liberale overheersing weer terug te brengen.

De bijeenkomst op 21 juli benadrukte niet alleen de verdeeldheid binnen de partij, maar moet ook voor Van de Putte persoonlijk ontluisterend geweest zijn. De tegenstand tegen zijn

¹²¹⁷ AStGR Persoonlijke meningen van I.D. Fransen van de Putte over bijeenkomst van 21 juli 1879.

¹²¹⁸ HEK 1895-1896, 4 september 1896, 501.

¹²¹⁹ HEK 1894, 8 juni 1894, 10.

¹²²⁰ Van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland*, 103.

¹²²¹ Van den Berg, *Eerste honderdvijftig jaar*, 420.

¹²²² Koole, *Politieke partijen*, 278.

formatieopdracht bleek groot en uitgerekend C. van Heukelom viel hem openlijk volledig af. Was de jurist in de jaren zestig nog zijn grootste steun en toeverlaat, nu vonden er enkele 'scenes' plaats. Van Heukelom viel Isaäc frontaal aan om het samenbrengen van de liberalen op die 21ste juli. 'De Koning had even goed twee hoflakeien kunnen zenden om de liberale partij bijeen te roepen', zou Van Heukelom zonder enige aanleiding geroepen hebben in de vergadering.¹²²³ De 'Puttianen' Kappeyne en Van Heukelom waren om onduidelijke redenen Isaäcs felste tegenstanders geworden en wezen hem volledig af als formateur. Misschien heeft Van de Putte met zijn verwerping van factievorming in de bovengenoemde rede in de Eerste Kamer onder andere aan deze eigen ervaring op de 21ste juli gerefereerd.

Niet alleen zijn oude bondgenoten lieten hem vallen, ook een man als de oud-Thorbeckiaan Van der Linden kon hem niet meer verdragen sinds de confrontatie rond de invoering van het strafwetboek in 1866 en viel hem aan. Het werd voor Van de Putte dus bepaald geen prettige vergadering. De overgrote meerderheid van de liberale Kamerleden wendde zich van hem en Cremers af en koos de zijde van Kappeyne¹²²⁴, een 'factie' die mede geleid leek te worden door Van Heukelom. 'Wij spraken maandag met een enkel woord over Van Tienhoven. 't Komt mij voor dat ge tegenover de Amsterdamse clique een goede zet zou doen, als ge hem in 't ministerie zoude kunnen trekken', adviseerde Geertsema Van de Putte enkele dagen voor de vergadering.¹²²⁵ Er leek zich nu in vergelijking met 1866 voor Isaäc een zowat tegengestelde situatie voor te doen. Zijn trouwste bondgenoten, de 'Amsterdamse clique' van 1866 met Van Heukelom, hadden zich tegen hem gekeerd en de *Arnhemse Courant*, die toen op de hand van Thorbecke was, stond nu als enige krant achter Van de Putte.¹²²⁶ Onder deze omstandigheden konden beide formateurs eigenlijk ook niets anders doen dan de opdracht teruggeven aan de koning. Hij zag zichzelf vanaf 21 juli ook niet meer als de persoon die de kloof kon dichten. Toen hij in 1883 gevraagd werd zitting te nemen in een liberaal ministerie, zag hij daar direct vanaf, met name vanwege de verdeeldheid binnen de partij.¹²²⁷

Was het, gezien het verloop van de voorgaande jaren, toeval dat Van de Putte ruim een jaar later, op 21 september 1880, lid werd van de Eerste Kamer? Zeker niet, want in 1881 schreef hij zijn zoon Johan Hora: 'In de politiek is het anders naar gesteld, nog altijd toenemende invloed van clericalen terwijl de liberalen verdeeld blijven. Ik ben daarom blij dat ik aan de overkant van het Binnenhof ben'.¹²²⁸ Aan de 'overkant', zoals de Eerste Kamer genoemd werd, benadrukte hij dat hij bij zijn entree aldaar afscheid genomen had van de militante politiek.¹²²⁹ Hij gaf aan te vermoeid te zijn om de strijd met de nieuwe confessionele oppositie aan te gaan en hij leek ook overspannen. Zijn hectische en actieve leven als parlementariër en minister hield op door plaats te nemen in de banken van de Eerste Kamer in 1880.

'Aan de overkant'

In 1880 zocht Isaäc in meerdere opzichten de luwte op. Hij kocht in dat jaar aan de Utrechtse weg in Zeist het landgoed Schaerweyde met daarop een prachtige kapitale witte villa waar hij hoopte met Lucie en de kinderen veel genoeglijke dagen door te kunnen brengen.¹²³⁰ Indische ondernemers vestigden zich vooral in het gebied rond Arnhem, zoals Cremer in Velp, dat daarom ook wel 'het Haagje van het Oosten' genoemd werd en op de Utrechtse heuvelrug zoals Isaäc.¹²³¹ Daarmee

¹²²³ De Beaufort, 'Vijftig jaren uit onze geschiedenis (1925) 402.

¹²²⁴ Ibidem.

¹²²⁵ *AStGR* J.H. Geertsema aan I.D. Fransen van de Putte, 17 juli 1879.

¹²²⁶ Ibidem, 17 juli 1879.

¹²²⁷ *AStGR* I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 21 maart 1883.

¹²²⁸ Ibidem, 10 november 1881.

¹²²⁹ *HEK* 1882-1883, 15 december 1882, 80.

¹²³⁰ *AStGR* I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Fransen van de Putte-Cornets de Groot, 16 maart 1880.

¹²³¹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 31.

verwijderde hij zich ook steeds vaker fysiek van de Haagse politieke wereld. Van mei tot eind oktober verbleef hij met Lucie in Zeist. Den Haag werd gedegradeerd tot 'winterkwartier'.¹²³² Het was een groot landgoed waar de familie wandeltochten maakte over de woeste gronden en door het Hoenderpark. In 1888 en 1894 kocht hij stukken grond die hij in het kader van werkverschaffing voor de slecht bedeelden in de omgeving van Schaerweyde liet ontginnen, waarvan het Hoenderpark een onderdeel was.¹²³³

Hoe keek hij tegen de Eerste Kamer aan? Voor zijn lidmaatschap sprak hij over de leden als dat 'domme volk' op het Binnenhof dat overbodig was, maar nu hoorde hij er zelf bij. Na jaren lidmaatschap benadrukte hij, en hoe kon hij toen ook anders, haar waarde. Hij en zijn medeleden stonden niet onder invloed van verkiezingen en waren daarom niet vatbaar voor intimidatie en dreigementen tegen hun bestaan en samenstelling. En vervolgde hij in zijn gebruikelijke zeemanstermen, vervulde de Eerste Kamer niet de rol van kloeke loods door haar onafhankelijkheid? Hierdoor kon ze het schip van Staat, ook bij storm, langs de klippen in behouden haven brengen.¹²³⁴ Maar ook kan zijn hierboven beschreven (zie hoofdstuk 5) veranderde houding ten opzichte van de (politieke) elite een rol gespeeld bij zijn opstelling. Zette hij zich aan het begin van zijn loopbaan op het Binnenhof nog sterk af tegen de 'aristocraatjes', in de loop van de tijd voelde hij zich prettig als onderdeel van de bovenlaag en deed hij zijn uiterste best erbij te horen. Een lidmaatschap van de Eerste Kamer hielp daarbij, want het bood status en verschaftte een politicus aanzien.

Rest nog de vraag of Van de Putte zich inderdaad aan zijn voornemen om het rustiger aan te gaan doen en de politieke strijdbijl te begraven, gehouden heeft. Zijn voornemen na het Atjeh-debacle en andere tegenslagen om geen minister meer te worden, deed hij gestand. Toen in maart 1883 het conservatieve ministerie Heemskerk in moeilijkheden verkeerde, was hij daar tegenover zijn zoon duidelijk over:

'Er is hier een ministeriële crisis, men heeft zeer aangedrongen dat ik koloniën - later vooral dat ik buitenlandsche zaken zou nemen, doch ik heb voor de eer bedankt zoolang de liberale partij niet eens is wensch ik althans geen minister meer te zijn, want ik ben thans heel gezond en mag mij wel in u allen verheugen en heb genoeg nog te doen.'¹²³⁵

Toch leek hij met deze woorden de terugweg naar een actief leven als politicus buiten de Eerste Kamer niet helemaal uit te sluiten. Bij politieke onderwerpen, die hem persoonlijk aangingen, toonde hij zich strijdbaar. Tijdens een debat over de toestand in Atjeh liet hij zich in 1882 ontvallen dat bij de behandeling van 'zulke zaken de oude Adam wel weer boven kwam drijven'.¹²³⁶ Anderen in zijn nabijheid bevestigden dat en zeiden dat Van de Putte ook in de herfst van zijn leven nog behoorlijk kon 'drijven'. C.Th. van Deventer schreef in zijn necrologie dat hij van een ambtenaar aan het Plein gehoord had dat de staatsman 'een altijd werkende machine van twee honderd paardenkrachten' geweest was en Van de Puttes vriend Pierson was het hier volledig mee eens.¹²³⁷

Inderdaad, hij nam weer het nodige hooi op zijn vork. Zo bleef hij niet alleen politiek actief, maar had hij ook nog alle bemoeienis met de tabaksverwerking op Java. Het product bevond zich in die periode overigens in zwaar weer, want de prijzen waren laag door concurrentie uit Deli op Sumatra. Van de Putte had zijn zoon Johan Hora direct na zijn promotie in de rechten aan de universiteit Leiden in 1881 naar Java gestuurd. Niet alleen omwille van karaktervorming van de student, die zich te veel bekwaamd had in 'cigaretten roken en leuteren'¹²³⁸, maar Johan Hora kon nu

¹²³² AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 17 en 23 oktober 1891.

¹²³³ AStGR J.H. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 17 februari 1892.

¹²³⁴ HEK 1900-1901, 5 december 1900, 77.

¹²³⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 21 maart 1883.

¹²³⁶ HEK 1882-1883, 15 december 1882, 80.

¹²³⁷ C.Th. van Deventer, 'I.D. Fransen van de Putte. Ter nagedachtenis', *De Gids* 66 (1902) 128; Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', 78-79.

¹²³⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 13 oktober 1881.

de zaken richting geven naar zijn wensen. Zo moest er door de slechte tabaksmarkt op Soekowono flink bezuinigd worden en werd hem door zijn vader opgedragen enkele opzieners te ontslaan. Onder wie ook August, die een administrateur beschuldigd had van wanbeleid, een aantijging die snel door Isaïc in twijfel getrokken werd. Johan Hora werd in opdracht van zijn vader naar de grootste concurrenten op Deli gestuurd om de 'zaken daar op te nemen'.¹²³⁹ Alle inspanningen ten spijt, de tabakszaken bleven slecht gaan. De prijzen gingen maar niet omhoog. Daar kon Johan Hora natuurlijk ook niets aan veranderen en op een gegeven moment kwam zelfs verkoop van de onderneming ter sprake.¹²⁴⁰

Tussen het zaken doen door zat hij ook op het Binnenhof niet stil en werd hij president van de Commissie van Rapporteurs, waarvan de leden wetsvoorstellen bekeken en daarvan in de afdelingen verslag deden. 'Ik heb het deze week nogal druk gehad – dadelijk na mijn retour kwam de Eerste Kamer bij elkaar. Als gewoon lid, president der afdeeling en der commissie van rapporteurs Indische begroting had ik de handen vol', schreef hij zijn zoon de dag voor kerst in 1891.¹²⁴¹ In de Eerste Kamer sprak en interpeleerde hij ook regelmatig. Zo vroeg hij in 1883 aan de minister opheldering over het ontslag van zijn oude vriend en gouverneur-generaal s'Jacob¹²⁴² en hij bleef gedurende de jaren negentig interpellieren.¹²⁴³ Hij mengde zich in menig debat, met name over koloniale en maritieme onderwerpen, waar hij het best in thuis was en waarin hij ook de meeste interesse had. Hij verdiepte zich ook in zaken die met staatsrecht en overheidsuitgaven te maken hadden en lokale onderwerpen zoals de verbetering van de Rijnspoorweg rond de stad Utrecht.¹²⁴⁴ Of de aanhoudende vieze geur die een reiziger tegemoet kwam als die per trein Den Haag naderde en die schadelijk voor de gezondheid kon zijn. Omdat maar niets gebeurde tegen de stank uit de Haagse grachten bleef hij de zaak tot aan zijn dood naar voren brengen.¹²⁴⁵ Maar bovenal bleef hem de economische toestand van de inheemse bevolking ter harte gaan. In 1887 diende hij een interpellatie in om (geruystellende) informatie met betrekking tot de 'mindere welvaart van de inlandse bevolking' te krijgen¹²⁴⁶ en elf jaar later liet hij zijn licht schijnen over de in zijn ogen 'dure plicht en hoge roeping' van Nederland aan Indië. Volgens hem was Nederland zijn kolonie ruim 134 miljoen gulden schuldig, want tot dan had 'de dochter de moeder onderhouden' in plaats van omgekeerd. De vele miljoenen zouden de welvaart en daarmee de loyaliteit van de inheemse bevolking aan Nederland vergroten.¹²⁴⁷ Deze gedachtengang, geïnspireerd op schuldgevoelens, is 'ethische politiek' gaan heten en de publicatie in 1899 van het beroemde artikel *Eereschuld* door de advocaat C.Th. van Deventer wordt als startpunt daarvan gezien. Deze was een protest tegen de uitbuiting van Indië door het cultuurstelsel en stond zorg voor de Javaan in de toekomst voor.¹²⁴⁸ De Leidse historica Maartje Janse ziet vanaf 1900 inderdaad ethisch regeringsbeleid, dat volgens haar echter voorafgegaan is door een decennialange 'ethische traditie' waarin mannen als Van Hoëvell en Multatuli zelfstandig en via genootschappen al lang voor de eeuwwisseling de strijd tegen de misstanden van het cultuurstelsel voerden.¹²⁴⁹ Van de Putte schafte het cultuurstelsel grotendeels af gedurende de jaren zestig, stimuleerde ook na 1866 genootschappen en hield daar lezingen en in de herfst van zijn leven stond hij achter een man als Van Deventer.¹²⁵⁰ Zo was Van de Putte als politicus

¹²³⁹ Ibidem, 23 december 1881, 11 januari en 31 maart 1882 blad III.

¹²⁴⁰ *ASTGR* J.H. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 7 januari 1892.

¹²⁴¹ Ibidem, 24 december 1891.

¹²⁴² *HEK* 1883-1884, 29 december 1883, 112.

¹²⁴³ *HEK* 1894, 8 juni 1894, 8-9 (Kamerontbinding) 1894-1895, 29 december 1894, 92 (zeewering Scheveningen) 1897-1898, 13 juli 1898, 407 (subsidie hoogheemraadschap Delfland) 31 januari 1898, 225 (toestand boezemwater Delfland).

¹²⁴⁴ *HEK* 1892-1893, 31 januari 1893, 357.

¹²⁴⁵ *HEK* 1889-1890, 15 juli 1890, 480; Van Ditzhuyzen, 'Lid Eerste Kamer', 278.

¹²⁴⁶ *HEK* 1886-1887, 9 augustus 1887, 467.

¹²⁴⁷ *HEK* 1897-1898, 8 juni 1898, 286.

¹²⁴⁸ Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 182.

¹²⁴⁹ Janse, 'De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan'', 3.

¹²⁵⁰ <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/deventer>.

en stimulator deelnemer aan deze ethische traditie. Voor de zoveelste maal gaf hij, door anderen aan te moedigen en vanaf de jaren zestig visie op de lange termijn te tonen, de Nederlandse politiek vorm.

‘De oude Adam’, zoals hij het zelf noemde, kwam dus regelmatig boven, zoals op 28 januari 1889, toen hij met betrekking tot maritieme aangelegenheden beloofde, als de zaken niet goed geregeld waren, welke minister dan ook te gaan bestrijden.¹²⁵¹ En waar Van de Putte in zijn maidenspeech twintig jaar eerder mee begonnen was, openlijk kritiek uiten op het beleid van ministers, zette hij gewoon voort. Op 23 januari 1884 omschreef hij het conservatieve ministerie Van Heemskerk Azn (1883-1888) vinnig als één dat beginselloosheid tot beginsel verhief. Zeven jaar later verwierp hij het beleid van het ministerie Mackay (1888-1890), door hem het ‘ministerie van Staatkundige onbewustheid’ genoemd. Hij was in meerdere opzichten nog niets veranderd. Zo stak ook zijn zuinigheid in de herfst van zijn leven weer de kop op. Hij vond de weelderige versieringen aan de binnenzijde van het Centraal station van Amsterdam decadent en het geld daarvoor had in zijn ogen een nuttiger bestemming verdiend.¹²⁵² Zelfs op zijn laatste dag als actief politicus verliet hij, zoals zo vaak daarvoor, na onderstaande woorden gesproken te hebben, strijdlustig de vergaderzaal van de Kamer in 1902.

‘Ik heb gemeend – en ik hoop dat het mij moge gelukt zijn – op de meest voorzichtige en meeste kiesche wijze de aandacht van de regeering te moeten vestigen op den uit een constitutioneel oogpunt onhoudbaren toestand waarin wij ten opzichte van het beheer van het Departement van Koloniën thans verkeerden. De verantwoordelijkheid daarvoor ruste op de regeering’.¹²⁵³

Gedurende zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer maakte Van de Putte ook nog de nieuwste politieke ontwikkelingen mee met de opkomst van de sociaaldemocraten. Hij was net gewend aan veel lof over zijn politieke verleden, waarbij hij als ‘elder statesman’ onder andere als een parlementariër ‘van den eersten rang’ geroemd werd, toen de socialist F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919) hem voor de voeten wierp dat hij een failliete boedel had nagelaten. De huidige generatie politici zou volgens Domela de wrange vruchten van de fouten, begaan door ‘Fransen van de Putte en consorten’ plukken.¹²⁵⁴ Op deze opvallende opmerking heeft hij, zover bekend, niet gereageerd. Maar dat was een uitzondering. Hij bleef strijdbaar tot aan zijn dood.

De jaren zeventig waren niet de meest succesvolle geweest in de loopbaan van Van de Putte. Vooral het uitbreken van de Atjeh-oorlog gedurende zijn bewind had hij als een beschadiging van zijn imago ervaren. Ook raakte Van de Putte in die jaren als minister verwickeld in de huwelijksaffaire rond de kroonprins Willem. Deze kreeg geen toestemming van zijn vader om de gravin Van Limburg Stirum te trouwen. Van de Putte probeerde in het nationale belang, er was nog geen troonopvolger, de twee geliefden bij elkaar te brengen en hij bleek één van de weinige steunpilaren voor de koningszoon. De prins verwachtte van een derde ministerschap van Van de Putte veel, want hij had de prins ook beloofd er een kabinetskwestie van te maken. De toestemming van Willem III voor het huwelijk zou er dan komen, was de overtuiging van de kroonprins. Maar het liep anders. Kappeyne had al laten weten van de huwelijksaffaire geen zaak te willen maken en Van de Putte zag van een derde termijn aan het Plein af, om gezondheidsredenen. De weigering van het ministerschap verloor hem ook meteen van het dilemma rond de loyaliteit aan Willem. Hij wilde de kroonprins ook niet teleurstellen omdat hij heel graag onderdeel van de ‘upperclass’ wilde zijn. Bij de intimi van het koninklijk huis horen was in dat opzicht het hoogst haalbare. Van de Putte deed er alles aan om dat laatste te bereiken.

¹²⁵¹ HEK 1888-1889, 28 januari 1889, 202.

¹²⁵² Van Ditzhuyzen, ‘Lid Eerste Kamer’, 277-279.

¹²⁵³ HEK 1901-1902, 4 februari 1902, 236.

¹²⁵⁴ HTK 1889-1890, 27 november 1889, 233.

Het politieke bedrijf ging hem steeds moeilijker af. In 1877 zat hij tegen overspannenheid aan en nam hij zich voor, mede onder druk van zijn gezin, om geen minister meer te worden. Wel wilde hij in 1879 in opdracht van Willem III een liberaal ministerie formeren, wat hij als een kans zag om de verdeelde liberalen te verenigen. Misschien riep hij ook wel met een schuldgevoel de vergadering bijeen, want hij had in 1866 aan de wieg van de liberale tweespalt gestaan en kon nu iets goed maken door de liberale suprematie in de Kamer weer terug te veroveren. Die poging op 21 juli bleek ijdel en de ervaringen op die dag deden hem besluiten de handdoek in de ring van de actieve politiek te gooien. De uitkomst van de vergadering frustreerde hem zeer. Isaïc toonde zich altijd een succesvol inspirator van mensen, alleen bij de vorming van een liberale partij faalde hij. Hij stelde zich niet meer verkiesbaar voor de Tweede Kamer en hij werd kort daarna in 1880 lid van de Eerste Kamer. De jaren zeventig waren voor Van de Putte, na al de succesvolle jaren, niet goed verlopen en na de vergadering van 21 juli zette hij koers naar rustiger vaarwater.